

Kőbányai János Próféta – távolból

Jegyzetek Patai József 1944-es beszédéhez

A holokauszt története nemcsak az elkövetők, de az áldozatok erkölcsi felelősségét is elbeszéli, vizsgálja, és felettük is ítélkezik. Az áldozatoknak is sokféle erkölcsi próbán kellett átmenniük – lehet többfélén, nehezebben, mint az elkövetőknek. A nagyobb erkölcsi súly és felelősség – ahogy az elkövetők, úgy az áldozatok oldalán is – értelemszerűen a vezetőket terhelte. Ha egy rabbi elhagyta a közösségét, azt a túlélők közvéleménye elítélte, még ha dezertálásával a biztos halált kerülte is el. (A gettók, vagy a koncentrációs táborok belső, zsidó alvagy közvetítő igazgatásának kínzó dilemmáit számtalan irodalmi és tudományos mű tárgyalja.)

Mennyiben hasonló a lapszerkesztő erkölcsi felelőssége egy rabbiéhoz? Számára nem természetzerű kötelesség-e, hogy azzal a közösséggel maradjon – akár a biztosan előrelátható halálig –, amelynek a gondolkodását befolyásolta, amelynek a szellemi vezetője volt?

1939-ben, a zsidó sajtó színes palettájáról szinte egyedül¹ a Patai József alapította *Múlt és Jövő* kapta meg az engedélyt a fennmaradásra Kolosváry-Borcsa Mihálytól², a második zsidó törvény után³. Az 1939-es novemberi számtól kezdve a *Múlt és Jövő*nek ugyan „Zsidó lap” jelzéssel (sárga folttal) kellett⁴ megjelennie (az 1912 óta meglévő „zsidó irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat” alcím helyett), s jóval szűkebb terjedelemben⁵. Patai József neve alatt tovább élhetett a *Múlt és Jövő* 1944 márciusáig – az ő nevére és múltjára szólt az engedély. (Ahogyan Babits Mihályéra a *Nyugat*. Illyés Gyulának – 1941-ben – a hivatal nem adta meg a folytatásra az engedélyt.⁶)

Ez a kivételes pozíció és lehetőség még nagyobb felelősséget rótt a folyóiraatra és szerkesztőjére. Patai azonban nem élt a leszűkített szellemi térrel, s 1939 szeptemberében elhagyta az országot. Helyette s a neve alatt sógora, Molnár Ernő vezette tovább a folyóiratot. Őt magát megölték a nyilasok a körbezárt Budapesten. Nem kétséges, hogy ez a sors várt volna Patai Józsefekre is.

Ahogyan azt fia, Raphael a vele készített interjúban elmondta⁷, hűgával, Évával a triesti kikötőből

naponta telefonokkal bombázták a szülőket, hogy azonnal jöjjenek velük Palesztínába, s ők végül engedtek. Jómagam a távozás mozzanatát nem látom teljesen alkalomszerűnek.

A *Múlt és Jövő* 1936. 37., 38. és 39. számait lapozva Patait különböző hajókon találjuk, onnan írja beszámolóit – a hajók Londonba és Palesztínába tartanak, 1935 végén még Berlinbe vitte a vonat. Útibeszámolóit, riportjai megérzékítették Európa zsidóinak menekülési útvonalait, technikáit, stratégiáit és atmoszférját⁸. Beregi Ármin, az egyik prominens cionista vezető kéziratnaplójából tudjuk, hogy Patai – az általa vezetett *Múlt és Jövő* zarándokutak alkalmával – az illegális aliját is elősegítette⁹. Ahogy az utazásai dinamikáját elemzem: nem hirtelen elhatározásról volt szó, hanem egy gondosan előkészített alijáról, amelynek során „nem a semmire”, hanem saját otthonukban, s nem nélkülözve kezdhettek a Szentföldön új életet¹⁰. Illetve – az emberi lélek már csak ilyen –, mindkét narratíva egyszerre is dolgozhatott a döntés őrlő kényszerében.

Az 1940-es évfolyam elején még az egész család izgatottan publikált mindenféle szentföldi témában: a főszerkesztőn kívül a feleség, Edith, valamint Éva és Raphael, a két gyermek a háromból. A főszerkesztő szentföldi előadásainak visszhangja teret követel magának a héber sajtóban – magyar fordításban is. A zsidó törvények elsötétülő égboltja alatt, mint egy távoli világítótoronyból, szinte csak a Szentföld fényei pislákolnak – Budapesten. Majd mindezek a jelzések is hirtelen abbamaradtak – feltehetően a háborús postai viszonyok miatt. Szintén Raphael mondta el a már idézett beszélgetésben, hogy a *soá* elől teljes létszámban elmenekült család magyarországi információk nélkül maradt, s maguk is rettegve várták a híreket, mivel Rommel afrikai hadtestének előretörésétől tartottak, s hogy ezzel itt is utoléri őket a 20. századi Hámán (Hitler) gyilkos keze.

Hogyan gondolt Magyarországra, teremtményére, élete koncentrátumára, a *Múlt és Jövő*re, a szerzőire és közönségére ezekben a feszült, információhiányos években Patai József? Bizonyára nehéz szívvel

nézte és érezte át élete és munkája beigazolódását, s nem okozott neki örömet az „én előre megmondtam” jóslatainak betelejesülése. Egész életében azon dolgozott prófétai eltökéltséggel és indulattal, hogy megállítsa az asszimiláció önfeladó folyamatát. Ez volt a *Múlt és Jövő* központi ügye. Ha nem is vagy nem kizárólag politikai és egzisztenciális döntéseket kívánt elérni olvasóinál, de olyan kulturális és lelki kondíciót bizonyosan igen, amelynek birtokában vészhelyzetben nem marad magára az ember, s meghozhatja a szükséges döntéseket. Ha másra nem, magára és családjára ez a tanítás eleven erővel hatott – hiszen mindannyian megmenekültek, s mára mindhárom nemzedékükben kitűnő értelmiségieket neveltek Izraelnek, vagy az USA-nak. (Magam is igen sok emberrel találkoztam, akik elmondták, hogy életüket a *Múlt és Jövők*nek köszönhetik – így vagy úgy: az olvasottak hatására maradtak ki a holokausztból.)

Tehet-e ennél többet egy ember, egy értelmiségi? Olyan értékeket, eszményeket oltani az olvasóba – amelyek adott helyzetben az életet jelentik.

Ugyanakkor – ha máskor nem, de az igazság nagy pillanatában –, amikor kiderül, hogy helyesen (prófétai) látta a történelem mozgásait, mit mondjon azoknak, akik nem hallották meg tanításait, s ezért le kell vonniuk süket visszautasításuk legkeserűbb következtetéseit? Mit mondjon? Mit tegyen? Elszakíthatja-e a prófétát közösségétől a saját felismert és képviselt igazsága? Lehet-e valaki próféta közösség nélkül? Hiszen a helyes útra térítendő közösségtől elválaszthatatlan ez a szerep. Sőt: annak visszautasító értetlensége is szervesen hozzá tartozik.

Utolsó nagyobb igényű publicisztikája a saját szószékén már címében is megidézte prófétai pátoszal és igazsággal nem csak a magyar zsidóság helyzetét, lelki kondíciójának felkészületlenségét, de minderre a saját válaszát is. Nevezetesen, hogy feladja a „pásztori” szerepet. „Mint nyáj pásztor nélkül” című cikkében felállítja a mérleget, amelyen harminc évi munkásságával sem sikerült sokat változtatnia:

„Soha nem ért még népcsoportot katasztrófa olyan készületlenül, mint a magyar zsidóságot. Lelkiekben és anyagiakban egyaránt tájékozatlanul és vértzetlenül érte a csapás. És mert tekintete mindig csak *kijelé* volt fordítva, és most onnan »hull-hull feléje a szitok, a röhej, a sugár«, bódultan érzi, hogy képzelt egeiből a földre zuhant. És mert mindig behunyta a szemét, hogy ne lássa az »új eget és az új földet«, csüggedten és gyökértelenül lebeg a ledült világok között tátongó űrben, s nem lát sugárt, s nem lát vígaszt. [...] Az, akinek oltalma és sziklavára a belső hit, akinek a hagyomány

szálai, láncszemei és imaszíjai kötik az életét a *Múlt*hoz, az ősi zsidósághoz, és az akinek a szíve, lelke tele van a *Jövő* bizodalmaival, a zsidó nép feláldozásának a reményével – történelmi idők nagy átmeneti perceinek, megváltó áldozatos messiási kor múltó szenvedéseinek érezheti mindazt, ami most a feje felett dübörög. De mivel enyhítse a lealázottság kábulatát az, aki a teljes asszimiláció hazug mámorában, örökre megoldottnak tudta a zsidóság minden kérdését? Az, aki a zsidó nép testét szétdarabolt hullának látta, melyet ellep a döggeszelyű, és nincs ábrahámí vizió az elhessegető kézről, az örök szövetségről és az éjbe ragyogó csillagokról? Most tárul csak fel ijesztő valójában a szakadék, melyet mesterségesen «ástak az előkelők» *izolálva a magyar zsidóságot testvéreitől, lerombolva a világ előtt minden régi presztizsét*, melyet a szellem emberei szereztek számára.”¹¹

És nemcsak a folyamatot, hanem a folyamat legzomorúbb vagy legelképezhetőbb eredményét is prófétai dühvel regisztrálta:

„Mindenütt másutt a katasztrófa ezt eredményezte: A zsidóság őszinte megtérését, példátlan erőfeszítését és áldozatkészségét egymás testvéri segítségében. És itt a magyar zsidóság hallatlan hittagadással, *kitérés*i lázzal reagált, míg az új Zsidótörvény javaslat [az ún. második zsidó törvényről van szó – *K. J.*] szét nem taposott a renegátságához fűzött minden alacsony reménységet. Mindenütt máshol komoly magába szállást hozott a katasztrófa. És itt még mindig folyik a boldog sivatagi tánc az aranyborjú körül, tapsra igazított tenyerekkel és festett jelszavakkal, mintha még valóságok volnának a méltóságos elnökségek, kiválasztott »választmányok«, és nem volna az egész zsidóság egy vérző test, tele sebekkel, »minden fej beteg és minden szív sajog«. Ma sehol sincs már különbség orthodoxok és neologok, cionisták és nem cionisták között. És nálunk még mindig eunációkkal, és denunciaciókkal akarják a zsidóságot megmenteni. Ki-ki azt a részét, amelybe véletlenül ő is bennefoglaltatik. És valóságos anarchiába bomlik a csekély erő is, amely még megmaradt. [...] Tervek kóvályognak, 'mentő eszmék' kovácsolódnak, ismert receptek szerint, egymást túllícitálva. Egyesek 'tömöríteni' akarják a »törzsökös« zsidókat, akik *már 1848-ban* Magyarországon laktak, mások meg egyetbe szerveznék azokat, akik *több mint 100 évvel ezelőtt* 'szívárogtak be'. Így teremtenének *belső zsidó törvényt* és *belső numerus clausus*t, mely megadná a

külső numerus claususnak belülről is az etikai jogalapot.”¹²

A prófétai düh és lényegmegragadás nem tudott reményt, kiutat találni. Az apokalipszis közelségét felismeri, de az nem vonzza – mint az igazi prófétát. Ezért is szeretné átadni a stafétabot, noha nem látni, hogy kinek. Érvei és erői kifogytak. Lehet, egy elkeseredett publicisztikai fogás a cikk vége, amikor eleddig föl nem bukkant „új pásztorok” kezébe teszi le meg nem hallgatott szavai erőteljesebb, s talán hatást keltőbb folytatását – pedig ezzel a gesztussal zárta le a pályáját:

„A magyar zsidóság mint vérzőtestű, mindenétől megfosztott bibliai Jób fordul azokhoz, akik följe emelkedve ma is szép szavakkal akarják a sebeit gyógyítani: »Valóban ti vagytok-e a nép és veletek meghal a bölcsesség?« Valóban ti vagytok elhivatottak, akiket könnyű napok idején »választott meg« a pesti zsidóságnak *alig 5 százaléka*, akkor, mikor még minden olyan játékos volt, és a zsidó közélet csak hiúságok vására. És nem érzitek-e, hogy *valami felelősség titeket is terhel* a mai helyzetnek oly tragikus kiélesedéséért?

»Mint nyáj pásztor nélkül«, tévelyeg a magyar zsidóság, és keresi az új pásztorokat, akik föl nem örölt friss erővel, új utakat mutatnának a mai apokaliptikus útvesztőben, akik belátva a múltnak sorvasztó mulasztásait, új ösvények felé fordulnak, hogy *új reményt és bizalmat, megkönnyebülést és fellélegzést* vigyenek az elhagyott tömegekbe, ifjak és öregek csüggedt lelkébe. Megkönnyebülést, hogy nem marad minden a régiben, bizalmat, hogy végre történik valami. Jönnek-e az új pásztorok, a fiatalok, a messzetekintetűek, a Szellem emberei?”¹³

Bizonyára nagyok sok álmatlan éjszakába került megszokni az új helyzetet. Prófétának lenni, miközben a rá nem hallgató közösség a halálába tart. Özvegye, Patai Edith feljegyzése is erre utal, férje közvetlen halála után: „mélységesen fáj nekik, hogy nem tudott idejében visszatérni magyar zsidó testvéreikhez, hogy nem »éghetett velük máglyájuk tüzében«. Mikor Hecion Herzl könyvét a Prasz Jerusolajimmal jutalmazták, az üdvözlésekre adott válaszában, főleg erről beszélt.”¹⁴ Hasonlóképpen összegezte apja élete alkonyát Raphael Patai is:

„Apa dilemmája, hogy elhagyja-e Magyarországot, érthető volt. 1937-től a megélhetés gondja már nem tarthatta vissza, ekkoriban vásárolt föl-

det Borochoz külvárosban (ma Givat Ayim), amelynek egy részén két házat épített, s a bérbeadásuk biztosította a szerény megélhetést. Ami inkább mardosta a kételyeit, az a két megfontolás, hogy egyrészt munkálkodásának a területén, amit Magyarországon hagyott, úgy gondolta, hogy nincs senki, aki a helyére léphetne, a zsidó kultúra érdekeit megőrizendő, másrészt a gyorsan bővülő kulturális aktivitás és élet a *jósvban*. Vajon Palesztínában talál-e hozzá illő elfoglaltságot, amely kielégíti munkakedvét? Milyen igaza lett a rossz előérzeteit illetően, amelyek beteljesedtek, mihelyst ténylegesen emigrált Palesztínába 1939 nyarán – az utolsó pillanatban, miután minden út lezárult kifelé Magyarországról. 57 évesen megérkezve Palesztínába nem kapott akadémikus vagy értelmiségi pozíciót, amely megfelelő lett volna számára. Meg kellett elégednie azzal, hogy igazgatóként szolgálja az akkoriban alapított Héber Egyetem Barátai Társaságát, ahol munkaerőjét az a feladat merítette ki, hogy pénzt gyűjtsön az intézménynek, amint azt tette Budapesten is. Egy évre rá meghívták, hogy tartson előadásokat a középkori héber költészetről, az egyik területről, amelyben szakértőnek számított. Egyszer, keserű pillanatában, amikor az első hírek megérkeztek a magyar zsidóság genocídiumáról, amelyben a legtöbb, Magyarországon maradt hozzátartozója is elpusztult, Apa azt mondta nekem, hogy méltóbb lett volna hozzá, népe kulturális vezetőjének meghalni Magyarországon, mint Palesztínában folytatni az életét – egy kis jelentőségű és teljesítményű életet.”¹⁵

Erre, a döntés után még marcangolóbb kételyre utal az itt közölt dokumentum is, a maga roppant fájdalomával. Amelybe kimondatlanul is benne dobog az önbírálat – hogy a prófétát vagy kövezzék meg az őt elutasító közössége, vagy kövesse a közösséget minden útjában, legyen az a legostobább tévút is. Hiszen a próféta (szellemi vezető) sorsa mindenképpen össze van kötve a közösségével. Minden bizonnyal ez az önvád, a prófétai szerepnek meg nem felelés kudarcra homályosította el a látását, s ezért hártott mindent a németekre. S ezért bízhatott a magyar politikai vezetésben – noha ha valaki, akkor ő a terepen élt, s pontosan tudta – vagy tudnia kellett volna –, hogy hiába. Bár az is igaz, hogy Patai (és más cionista értelmiségiek) szinte teljesen elszigetelve éltek koruk magyar világtól. Patai prófétaaságának a fő célpontjai – és ellenfelei – zsidók, közöttük az asszimiláns zsidók voltak. Az antiszemitizmus számára egy argumentum volt – a saját igazságának látvá-

nyos bizonyítéka. Ez vezethetett a szűklátáshoz, amikor az ország vallási vezetőitől várt megmentő szolidaritást. (Baltház püspök esete egészen más kategóriába tartozott.) S persze, lehet az volt a szöveg politikai töltete, hogy azt gondolta, úgy lehet hatékonyabban nyomást gyakorolni az angol hatóságokkal kapcsolatban álló *jisuv* vezetésére, hogy tegyenek valamit, ha a fő ellenségre helyezi a hangsúlyt. Valamint: ez nem az a pillanat, amikor bírálni kell azt, akinek a pusztá életék sorsa van a kezében. Hiszen ez a tétlenségre ítélt prófétizmus csak abban merülhetett ki, hogy megpróbáljanak „valamit tenni”. De mit? Tenni, ilyen távolból, lehetetlenség. Tenni – esetleg – csak ott lehet, ahol a közösség éppen tartózkodik. De ő elhagyta ezt a helyet. A közösség elhagyása fölött érzett elkeseredés mágikus-szimbolikus kompenzálásáról van itt inkább szó, mintsem tényleges cselekedetről. (Ilyen elkeseredett, inkább szimbolikus, mint használati értékű lépés volt Szenes Hanna küldetése is). Az idézett Beregi Ármin naplóból tudjuk, ő maga is megpróbált különböző nyomást gyakorló levelekkel, diplomáciai ötletekkel „tenni valamit”. Akár csak Patai:

„Ültünk az alkonyatban, rémképek árnyai borították el az életünket. De Patai mindig hitte, hogy léteznek szálak embertől emberig, még hitt a »chasszidé umot haolám«, a világ igazáiban [...], leveleket írt a magyar szellemi élet nagyjaihoz. A világ Szent városának polgára intézte szavát egy világpolgárhoz, a világ egyik Igazához. Nem volt kérés a levelekben, sem a humanizmusra való hivatkozás, csupán annyi, hogy vegyék tekintetbe, hogy a közelgő békekötésnél nem lesz közömbös Magyarország sorsára nézve, hogy miként bánt a zsidóival. [...] Még azt sem tudtuk meg soha, hogy elérték-e a levelek a címzetteket.

E sivár reménytelenség ellenére férjem, már akkor súlyos betegen, felkereste Ben Cvit, a mai államelnököt, aki annak idején a Vaad Leumi (Nemzeti Bizottság – *K. J.*) elnöke volt, s vele együtt elment Herzog főrabbihoz. Sürgőnyt küldtek a pápának, azzal a kéréssel, utasítsa a magyar katolikus papokat, hirdessék a szószékről a zsidóság védelmét.”¹⁶

Mindez azonban önigazolás volt – amikor nyilvánvalóvá vált, hogy igazsága az apokalipszis ropant tüzeiben, praktikus kis igazsággá zsugorodott.

JEGYZETEK

¹ Az 1936-ban indult, *Libanon* című kéthavi, majd negyedéves periodika maradhatott fent 1943-ig, de beágyazottsága nem volt összehasonlítható Patai József lapjával, amely három évtizedes múltra tekinthetett vissza.

² „*Mélyíteni kell a zsidókban a faji öntudatot* – írja Patai József, ennek az iránynak a legkiválóbb képviselője (az iránynak, amely „leplezetlenül megvallja fajiságát” – *K. J.*) – *ez többet ér minden emancipációnál*. Külső szabadság és belső rabszolgaság helyett igazi belső felszabadulást, méltóságot és szilárd etikai talajd ad.’ A magyar közönség ezen idegen világ írói iránt soha nem mutatott érdeklődést, s nem ismeri Patai Józsefnek, a ‘Múlt és Jövő’ szerkesztőjének, és Újvári Péternek a műveit. [...] A zsidó lélek mind nyíltabban fordul az ősi mágnes, Jeruzsálem felé, s a Balfour deklarációval felújított nemzeti otthon szelleme szerte árad a galuthban.” Vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma*, reprint kiadás, Budapest, 1999, 71.

³ „Az ún. laprevízió 1939. január elsejére likvidálja a hetilap- és folyóirat dzsungelt.” (Kolosváry-Borcsa, 1999, 72.) És az e mondathoz fűzött – 114-es – lábjegyzet: „A könyv szerzője, mint az Imrédy kormány sajtófőnöke 230 zsidó hetilapot szüntetett be, s több mint harmincat keresztény kezekbe juttatott. Ekkor szűntek meg a leghírhedtebb közgazdasági és társadalmi lapok [...] az ‘Egyenlőség’, s valamennyi politizáló zsidó hetilap.”

⁴ „A közkönyvtárakból (az iskolai és az egyesületi könyvtárakból is) a zsidó szerzők munkái eltávolítandók. Zsidó művek csak tudományos kutatás részére, a nagyközönség részére hozzá nem férhető módon őrizendők meg. Úgy ezek, mint az esetleg még könyvtárusi forgalomban meghagyott zsidó munkák más külső címlapjukon feltűnő módon, hatóságilag megjelölendők: ‘Zsidó könyv’.” (Kolosváry-Borcsa, 1999, 77.)

⁵ „A Múlt és Jövő messziről felismerhető népszerű fedőlapján már ott feketélik az előírással megjelölés: ‘ZSIDÓ LAP’, és már készül a törvényjavaslat, hogy csak az adhat ki újságot, aki tagja az újságíró kamarának. Amikor a javaslat törvényerőre emelkedik, megindul a találgatás: ki fut be a zsidó szerkesztők közül? És bár az új antiszemita ideológiából ez logikusan következik, hogy a zsidóság külön fajiságát hirdető Patai Józsefre esik a választás – ez mégis nagy megrökönyödést kelt a hivatalos zsidó körökben. Vannak, akik holmi titkos, földalatti csatornákon csúszó protekciót keresnek az újságíró kamara döntése mögött. Egész nap cseng a telefon. Érdeklődnek, gratulálnak. Férjem kedvetlenül állja az ostromot. Szomorú, szomorú győzelem.” (Patai Edith: „Egyszer volt ...” *Új Kelet*, 1951,

?) A kivágott cikket a Patai-archívumban találtam New York-ban (lásd a további lábjegyzetek), eddig nem sikerült beazonosítani, hogy az *Új Keletnek* melyik számában jelent meg. Az 1951 azért bizonyos, mert a lap megalapításának 50 éves évfordulójára készült a cikk. Patai József ekkor életben volt, de a negyvenes évek végén kezdődő súlyos betegsége miatt cikkek írására már nem vállalkozhatott.

⁶ Buda Attila: *A Nyugat kiadó története*, Budapest, 2000, 134-135.

⁷ Két világ határán, két világ szélén, *Múlt és Jövő*, 1997/2, 44-52. Könyvben: *Zsidó szellem ma*, Budapest, 1999, 5-22.

⁸ Többek között: Látogatás németországi testvéreknél, *Múlt és Jövő*, 1935. december; Német zsidókkal a hajón, *Múlt és Jövő*, 1937, május; Osztrák zsidókkal a hajón, *Múlt és Jövő*, 1938. június-július; Visszafele a daltalan hajón, *Múlt és Jövő*, 1938. augusztus-szeptember; Jugend alijával a hajón, *Múlt és Jövő*, 1939 március; Bolygó zsidó hajók, *Múlt és Jövő*, 1939. május.

⁹ „Budapesten előadásokat tartottam Erecreől, s Patai felbuzdulva a kínálkozó lehetőségeken, megalapította az évenként megismételt 'zarándokutakat', amik nagyon sok

fekete bevándorlást tettek lehetővé.” (Beregi Ármin címnélküli önéletírása, Központi Cionista Archívum, Jeruzsálem, No. A/129)

¹⁰ Erről a vívódásról szól – sok egyéb mellett – Raphael Patai *Between Budapest and Jerusalem, The Patai Letters 1955-1958* (Salt Lake City, 1992) című, kommentárokkal ellátott levélgyűjteménye – egyfajta dokumentumra alapozódó önéletrajz. Ennek egyik epikai szála, a „hol veszélyesebb?” kérdése, mivelhogy 1938-ban Palesztínában a mai intifádákhoz hasonló arab terrorhullám ütötte fel a fejét – nem először. Ez a helyzet ellensúlyozta a világháború kitörésének érezhető jeleit, amelyek a zsidó törvények árnyékában nem sok biztatót ígértek a magyar zsidók számára.

¹¹ *Múlt és Jövő*, 1939. január.

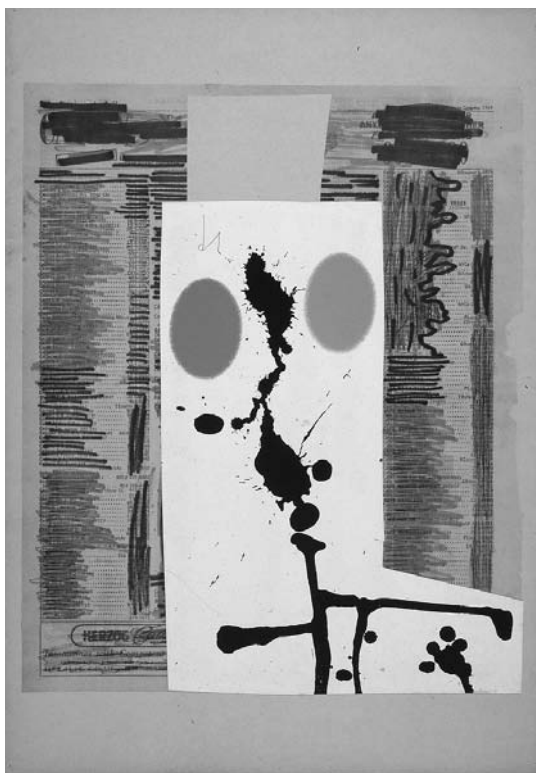
¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Címnélküli cikk-fogalmazvány. New York Public Library, Humanities and Social Science Library. Manuscripts and Archives Division. Raphael Patai papers (1904 – 1998), box #16, Fm12

¹⁵ *Apprentice in Budapest*, Salt Lake City, 1988, 501.

¹⁶ Patai Edith: „Egyszer volt...”

Menashe Kadishman: Telefonkönyv-sorozat (1970-es évek)